
ANDRZEJ WOJTASZAK

ARMIA POLSKA W ZSRR

Wrześniowa agresja dwóch najliczniejszych armii ówczesnej Europy na Polskę postawiła nasze państwo przed groźbą zagłady. Wydarzenia z 1939 r. potwierdzały kruchość naszych sojuszy polityczno-militarnych oraz bezradność wobec kolejnych działań zaborczych realizowanych przez Związek Sowiecki i hitlerowskie Niemcy.¹ Wraz z wkroczeniem wojsk Armii Czerwonej na tereny wschodnie Rzeczypospolitej wzięto do niewoli około 232-255 tys. polskich żołnierzy.² Pod kuratelą sowiecką znalazło się wiele milionów Polaków. Nowa władza rozpoczęła swoje rządy od wprowadzania nowego porządku. Na zajętych terenach utworzono dwa obszary tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, a po przeprowadzeniu fikcyjnych wyborów do Zgromadzeń Ludowych, anektowano wspomniane terytoria do ZSRR.³ Poza utworzeniem obozów dla jeńców wojennych w których traktowano żołnierzy jak robotników przymusowych (około 25 tys. żołnierzy) powstały obozy specjalne NKWD, np. w Kozielsku, Ostaszku i Starobielsku, gdzie przetrzymywano polskich żołnierzy i oficerów oraz policjantów i wszystkich niewygodnych dla władzy

¹ Szerzej *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1: *Kampania wrześniowa*, cz. IV: *Przebieg działań od 15 do 18 września*. Londyn 1986, s. 516 i n. (praca ma charakter zbiorowego opracowania, nie podano jednak jej redaktora); Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Radzieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 195 i n oraz Cz. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku*, Warszawa 2005, s. 233 i n.

² Dane takie podaje wspomniany już Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni...*, s. 479 oraz np. S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002, s. 7. Inne dane przedstawiają np. Z. Siemaszko – 181 tys. żołnierzy z czego 125 tys. przejętych przez NKWD oraz Cz. Madajczyk – 170-180 tys. żołnierzy. Por. Z. S. Siemaszko, *Jeńcy wojenni ZSRR (1939-1941)*, „Zeszyty Historyczne” 1987, z. 82, s. 103 oraz Cz. Madajczyk, *Dramat katyński*, Warszawa 1989, s. 9. Szeroko na temat rozbieżnych danych ilościowych pisze S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na wschodzie. Wrzesień 1939-maj 1940*, Warszawa 2006, s. 49.

³ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polski na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Łódź 1997, s. 74-77 oraz W. Materski, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005, s. 570 i n.

radzieckiej, wielu z nich straciło później życie w Katyniu, Miednoje czy w Charkowie.

Drugim zbrodniczym przedsięwzięciem podjętym przez władze sowieckie okazały się masowe deportacje Polaków w głąb Związku Sowieckiego.⁴ Przeprowadzono cztery masowe deportacje:

- ❖ pierwsza – 10 lutego 1940 r. – objęła 140 tys. osób – jej ofiarami padli osadnicy wojskowi, głównie żołnierze wojny 1920 r. i innych walk o niepodległość, którym państwo w uznaniu zasług nadało ziemię oraz osadnicy cywilni, którzy nabyli swoje gospodarstwa;⁵
- ❖ druga – 13 kwietnia 1940 r. – objęła ponad 60 tys. osób – głównie rodziny wcześniej aresztowanych oraz rodziny jeńców wojennych ze wspomnianych trzech obozów specjalnych;⁶
- ❖ trzecia – 29 czerwca 1940 r. – około 80 tys. osób – objęła rodziny osadników polskich oraz tzw. uciekinierów, obywateli polskich którzy uciekając przed agresją niemiecką znaleźli się na terenach kresowych po wkroczeniu Armii Czerwonej.⁷
- ❖ czwarta – maj i czerwiec 1941 r. – objęła osoby podejrzane o działalność konspiracyjną.⁸

Łącznie około 500 tys. osób zostało deportowanych w odległe tereny imperium sowieckiego,⁹ chociaż dane te nie są zapewne pełne bowiem w literaturze pojawiają się opinie, że mogło to być nawet około 1.200.000 osób. Sprawa ta budzi nadal pewne emocje zwłaszcza w łonie Związku Sybiraków, który nawet nosi się z zamiarem powołania specjalnej grupy roboczej złożonej z historyków, która miałaby się zająć weryfikacją dotychczasowych opinii na temat ilości deportowanych na Syberię i w inne rejony byłego Związku Radzieckiego.

Pogorszenie relacji między hitlerowskimi Niemcami i Związkiem Sowieckim oraz czerwcowy początek konfliktu powodowały nowy układ polityczno – militarny w 1941 r. Następstwem wybuchu konfliktu między dwoma agresorami Polski z 1939 r. była możliwość (ale i konieczność) wprowadzenia Związku Sowieckiego do koalicji antyhitlerowskiej. Mimo wyraźnych oporów moralnych i politycznych, przy wyraźnym udziale dyplomacji brytyjskiej (i pod protekcją rządu W. Churchila) w dniu 30 lipca 1941 r. doszło do podpisania układu między

⁴ W dniu 5 grudnia 1939 r. Rada Komisarzy Ludowych ZSRR podjęła decyzję o wywiezieniu, celem wyniszczenia przez pracę wszystkich zagrażających bezpieczeństwu ZSRR. Por. W. Materski, *Na widecie...*, op. cit., s. 582.

⁵ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa 2003, s. 285-309.

⁶ W. Materski, *Na widecie...*, op. cit., s. 583-584

⁷ Ibidem, s. 584

⁸ Ibidem

⁹ Ibidem, s. 585. Por. E. Kowalska, *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940-1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998; *Wschodnie losy Polaków*, pod red. S. Ciesielskiego, Wrocław 1997.

gen. Władysławem Sikorskim (ówczesnym premierem rządu polskiego na emigracji) i ambasadorem ZSRR w Wielkiej Brytanii Iwanem Majskim.¹⁰ Artykuł 4 układu przewidywał o możliwość prowadzenia rekrutacji żołnierzy do Armii Polskiej, głównie spośród osób wypuszczonych z łagrów.

W dniu 2 sierpnia 1941 r. przybyła do Moskwy polska misja wojskowa z zadaniem przygotowania porozumień wojskowych z władzami sowieckimi i podpisaniem umowy wojskowej dotyczącej organizacji Armii Polskiej w ZSRR. Na czele wspomnianej misji stanął gen. Zygmunt Szyszko-Bohusz, obok którego z misją przyjechali, mjr Leon Bortnowski i Wiesław Arlet. Rolę attaché wojskowego w ZSRR pełnił gen. bryg. Romuald Wolikowski.

Wspomnianą umowę podpisano dnia 14 sierpnia 1941 r. Stronę polską reprezentował pełnomocnik Polskiego Naczelnego Dowództwa gen. Szyszko-Bohusz a sowiecką pełnomocnik Naczelnego Dowództwa ZSRR gen. A. Wasilewski.

Artykuł 2 umowy stanowił:

2. Armia Polska będzie zorganizowana w możliwie najkrótszym czasie na terytorium ZSRR, przy czym;

a) będzie stanowić część sił zbrojnych suwerennej Rzeczypospolitej;

b) żołnierze tej armii będą składać przysięgę wierności Rzeczypospolitej Polskiej,

c) będzie przeznaczona do wspólnej walki z wojskami ZSRR oraz innych państw sojuszniczych przeciw Niemcom;

d) po zakończeniu wojny powróci ona do Polski;

e) w ciągu całego czasu wspólnych działań będzie ona podporządkowana pod względem operacyjnym-Naczelnemu Dowództwu ZSRR. W sprawach organizacyjnych i personalnych będzie podlegać Naczelnemu Wodzowi Polskich Sił Zbrojnych [...]

a w 7 artykule pisano:

7 Polskie jednostki będą przesunięte na front dopiero po osiągnięciu pełnej gotowości bojowej [...].¹¹

Umowa wzbudzała kontrowersje u gen. Władysława Sikorskiego, szczególnie punkt dotyczący uzgodnień personalnych przy obsadzaniu stanowiska dowódcy Armii Polskiej w ZSRR ze stroną sowiecką (artykuł 3) oraz (artykuł 7), który nie zawierał zgody sowieckiej na traktowanie tworzonej armii jako całości.¹²

¹⁰ *Wojsko Polskie w II wojnie światowej*, pod red. E. Pawłowskiego i Z. Wawera, Warszawa 2005, s. 188; *Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów*, oprac. E. Duraczyński, Warszawa 1990.

¹¹ *Układ Sikorski-Majski...*, s. 217-218. Inna wersja tłumaczenia umowy [w:] P. Żaroń, *Generał Władysław Sikorski. Żołnierz, mąż stanu, Naczelnny Wódz 1939-1943*, Toruń 2003, aneks 5, s. 439-440.

¹² Por. J. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-sowieckie 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 137. Jak podkreśla Wojciech Materski, gen. Szyszko-Bohusz uzyskał ustną zgodę na

Układ Sikorski – Majski zawierał protokół dodatkowy w myśl którego wraz z pojawieniem się w Moskwie Polskiej Misji Wojskowej Prezydium Rady Najwyższej ZSRR ogłosiło dekret amnestyjny. Tworzenie polskich formacji wojskowych oznaczało możliwość wyrwania się z nieludzkich warunków dla tysięcy Polaków. Po trwających przez cały sierpień rokowaniach komisji dwustronnej uzgodniono możliwość utworzenia dwóch dywizji piechoty oraz ośrodka zapasowego. Zakładano utworzenie 25-tysięcznej Armii Polskiej. Sowieci podkreślali, że w obozach jenieckich znajduje się około 1000 oficerów polskich (obóz w Griazowcu) oraz 20 tys. żołnierzy (obozy w Juży, Suzdału i Starobielsku).¹³

W dniu 22 sierpnia 1941 r. gen. Władysław Anders mianowany dowódcą Armii Polskiej w ZSRR wydał rozkaz nr 1 – wzywający Polaków do wstępowania do tworzonego wojska. Przejęto do niego polskich jeńców wojennych i rozpoczęto pierwsze kroki organizacyjne nowej armii. W dniu 27 sierpnia wyznaczono pierwszą strukturę organizacyjną. Dowódcą Armii Polskiej był gen. Władysław Anders, szefem sztabu płk dypl. Leopold Okulicki, dowódcą 5 DP¹⁴ (w miejscowości Tatiszczewo) – gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz, 6 DP (w miejscowości Tockoje) – gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, Ośrodka Zapasowego Armii (Tockoje) – gen. bryg. Władysław Przeździecki (do 28 sierpnia) a następnie płk dypl. Janusz Gaładyk Dowództwo Armii Polskiej zlokalizowano w Buzułuku. Wkrótce z obozów jenieckich w zwartych transportach do Buzułuku, Tockoje i Tatiszewa przybyło 983 oficerów i 21662 szeregowców.¹⁵

Oddziały polskie były przygotowywane do udziału w wojnie. Strona sowiecka nie przygotowała jednak odpowiedniego uzbrojenia i wyposażenia dla nowopowstającej armii. Tymczasem do obozów polskich napływało coraz więcej ochotników. W październiku liczba chętnych sięgnęła 38889 żołnierzy i ponad 2000 cywili. Wkrótce zlikwidowano Ośrodek Zapasowy Armii tworząc Ośrodek Organizacji Armii, jako związek 7 DP – dowódca płk dypl. Bronisław Rakowski. Pomimo braków w wyżywieniu i zaopatrzeniu armii gen. Anders starał się utrzymać liczebny stan wojska na poziomie 44 tys. Ograniczone porcje żywnościowe dzielone były nie tylko pomiędzy żołnierzy, ale także gromadzącej się ludności cywilnej.

W okresie grudniowej wizyty gen. Władysława Sikorskiego w Moskwie ustalono nowy stan Armii Polskiej na 96 tys. Ze względu na

inną interpretację spornych punktów umowy, ze strony gen. Aleksieja Panfilowa. Niestety nigdy nie stworzono odpowiedniego potwierdzenia w postaci odrębnego dokumentu. Por. W. Materski, *Na widecie...*, op. cit., s. 633.

¹³ *Wojsko polskie...*, op. cit., s. 189.

¹⁴ Skrót: Dywizja Piechoty.

¹⁵ Ibidem.

trudności aprowizacyjne i z powodu potrzeb sojuszniczych Sowieci wyrazili zgodę na ewakuację do Wielkiej Brytanii i na Środkowy Wschód 25 tys. żołnierzy. Strona sowiecka wyraziła także zgodę na przesunięcie wojsk polskich na południe oraz na rozbudowę do sześciu dywizji piechoty. W tej sytuacji gen. Anders w dniu 17 grudnia, wyznaczył kolejnych dowódców dla nowopowstających dywizji: 7 DP – gen. Bohusz-Szyszko, 8 DP – gen. Bronisław Rakowski, 9 DP – płk dypl. Alfred Schmidt. oraz 10 DP – płk dypl. Marian Bolesławicz. Równocześnie dyslokowany polskie oddziały na terenach Kazachstanu, Uzbekistanu i Kirgizji. Dowództwo i sztab armii przeniesiono do miejscowości Jangi-Jul koło Taszkientu w Uzbekistanie, 5 DP – Dżałał – Abad, 6 DP – Szachrizabad, 7 DP – Kermine, 8 DP – początkowo Pachta – Arał, następnie Czok-Pak, 9 DP- Margelań, 10 DP- Ługowaja, Ośrodek Organizacji Armii – Guzar, Centrum Wyszkozenia Armii – Wrewskaja i inne.¹⁶

Władze sowieckie starały się o wysłanie na front gotowych jednostek polskich, co stanowiło groźbę rozbicia armii. Rosjanie nie przestrzegali porozumień grudniowych, stale ograniczając racje żywnościowe. W tej sytuacji za zgodą władz sowieckich w okresie od 24 marca do 4 kwietnia 1942 r. drogą przez Krasnowodzk ewakuowano 33069 żołnierzy oraz 10789 cywilów (w tym 3 tys. dzieci).

Z terenu ZSRR wyjechali żołnierze tworzący 8,9,10 DP., 1 Pułk Ułanów oraz nadwyżki z pozostałych oddziałów i Ośrodek Organizacji Armii. Pierwsza fala ewakuacji ograniczyła możliwości organizacyjne dla oddziałów Wojska Polskiego. Dalsza rekrutacja miała się odbywać przez sowieckie komisariaty wojskowe. Odwołano polskich oficerów łącznikowych z węzłów kolejowych oraz wszystkich przedstawicieli armii, którzy przebywali poza miejscami rozmieszczenia polskich jednostek.¹⁷ Stalin wyraził zgodę na utrzymanie jedynie 44 tysięcznej armii. W jej ramach miały istnieć 5, 6 i 7 DP, Centrum Wyszkozenia Armii oraz jednostki pomocnicze.

Groźba załamania się frontu w rejonie Kaukazu powodowała wzrost akcji dyplomatycznej ze strony Brytyjczyków, obawiających się o utratę kontroli nad irańskimi złożami naftowymi. Po zgodzie Sowieców na sugestie brytyjskie, mimo oporu ze strony gen. Władysława Sikorskiego, ustalono ewakuację pozostałych oddziałów polskich. W wyniku akcji ewakuacyjnej w okresie od 9 sierpnia do dwudziestego sierpnia 1942 r. z terenu ZSRR ewakuowano 69247 osoby w tym 2430 oficerów i 36700 podoficerów i szeregowców oraz 25501 osób

¹⁶ Ibidem, s. 192.

¹⁷ Ibidem, s. 194.

cywilnych (w tym 9633 dzieci). Łącznie od marca do końca sierpnia z terenu ZSRR ewakuowano 116 543 osoby w tym 78631 żołnierzy.¹⁸

DOWÓDCY ARMII POLSKIEJ W ZSRR

Dowódca Armii Polskiej w ZSRR – generał broni Władysław Anders

Urodzony 11 sierpnia 1892 r. w majątku Błonie, pow. Kutno. Studiował na Politechnice w Rydze. Powołany do wojska rosyjskiego ukończył kursy wojenne w Akademii Sztabu Generalnego w Petersburgu. W okresie I wojny światowej służył jako oficer sztabu w rosyjskim korpusie kawalerii Chana Nachiczewańskiego, walczył w Prusach Wschodnich i na innych odcinkach frontów od Morza Czarnego do Bałtyku (m.in. w 7 Dywizji Strzelców).

Trzykrotnie ranny, został odznaczony min. Krzyżem Świętego Jerzego. Po rewolucji lutowej do maja 1918 – dowódca 1 Pułku Ułanów Krehowieckich, a następnie szef sztabu 1 Dywizji Strzelców I Korpusu Polskiego na Wschodzie.¹⁹ Po powrocie do Polski służył w Wojsku Wielkopolskim.²⁰ 1-23 kwietnia 1919 – szef sztabu Wojska Wielkopolskiego; następnie do września 1921 – dowódca 1 Pułku Ułanów Wielkopolskich (później 15 Pułku Ułanów Wielkopolskich).

Armii Polskiej w ZSRR –
generał broni Władysław Anders

¹⁸ P. Zaroń, *Armia Andersa*, Toruń 1996, s. 144. Istnieją różnice w danych ilościowych. Por. np. *Wojsko Polskie...*, op. cit., s. 197.

¹⁹ Por. T. Panecki, *Generał Władysław Anders dowódca 2 Korpusu, p.o. Naczelnego Wodza PSZ*, [w:] *Naczelni wodzowie i wyżsi dowódcy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, Warszawa 1995, s. 71.

²⁰ Termin *Wojsko Wielkopolskie* jest terminem wymiennie stosowanym z określeniem *Armia Wielkopolska*. Por. np. B. Polak, *Dowódcy Wojska Wielkopolskiego 1919*, Koszalin 1989.

W okresie 1921-1923 Ecole Superieure de Guerre. Od 1924 – dowódca kursu dla wyższych dowódców (mianowany 15 sierpnia 1924 – płk SG.)²¹ W 1925 – kierował polską drużyną jeździecką, która na zawodach w Nicei zdobyła Puchar Narodów. Podczas przewrotu majowego stanął po stronie legalnego rządu (szef sztabu dowództwa wojsk rządowych). W latach 1926-28 szef sztabu Generalnego Inspektoratu Kawalerii, następnie do 1937 – dowódca II Samodzielnej Brygady Kawalerii Brody (mianowany gen. bryg. –1 stycznia 1934). W okresie 1937 do 12 września 1939 – dowódca Nowogródzkiej Brygady Kawalerii (walczył w składzie Armii „Modlin” w Prusach Wschodnich, okolicach Płocka i Mińska Mazowieckiego), następnie do 28 września 1939 – dowódca Grupy Operacyjnej Kawalerii, próbował organizować odsiecz dla broniącego się Lwowa, dwukrotnie ranny podczas próby przedostania się na Węgry w rejonie Sambora (pod Turką) w dniu 29 września 1939, dostał się do niewoli. Do 4 sierpnia 1941 – więzień sowiecki. W okresie od 4 sierpnia 1941 do 12 września 1942 dowódca PSZ w ZSRR (mianowany gen. dyw. – 11 sierpień 1941), następnie od 12 września 1942 do 19 sierpnia 1943 dowódca Armii Polskiej na Wschodzie. Z kolei od 19 sierpnia 1943 do 8 czerwca 1946 – dowódca 2 Korpusu w kampanii włoskiej (m.in. w walkach o Monte Cassino). Od 26 lutego do 21 czerwca 1945 – p.o. NW i Generalnego Inspektora PSZ²², a od 8 listopada 1946 NW i Generalnego Inspektora PSZ (mianowany gen. broni – 16 maja 1954). Pozbawiony (uchwałą Rady Ministrów Polski Ludowej z 26 września 1946) obywatelstwa polskiego. Po wojnie w Londynie. Przewodniczący Głównej Komisji Skarbu Narodowego, prezes Rady Polskiej Macierzy Szkolnej oraz Polskiej Fundacji Kulturalnej. Zmarł 12 maja 1970; pochowany na polskim cmentarzu wojennym w Monte Cassino.

Odnaczenia:²³ Order Orła Białego, VM 2,3,4,5 kl., PR 3 i 4 kl., KW 5x, KZ zł. z miecz. 4x, brytyjski Order Łaźni i Distinguished Service Order, francuska Legia Honorowa oraz Croix de Guerre i amerykański order Legion of Merit.²⁴

²¹ SG – Sztab Generalny.

²² Polskie Siły Zbrojne.

²³ Skróty nazw odznaczeń i orderów oznaczają: VM – order Virtuti Militari; PR – order Polonia Restituta, KW – Krzyż Walecznych; KZ zł. Krzyż Zasługi złoty.

²⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW). Kolekcja generałów. Akta personalne generała Władysława Andersa, sygn. mf. 101, 102; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Londyn 1976, s. 2; H. P. Kosk, *Generalicja Polska*, t. I, Pruszków 1998, s. 45; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 69; *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX w.*, pod red. W. Roszkowskiego i J. Kofmana, Warszawa 2004, s. 23. Por. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat*

**Szef Sztabu Armii Polskiej w ZSRR –
gen. bryg. Leopold Okulicki (właściwie Kicka)**

Urodził się 12 listopada 1898 r. w Okulicach koło Bochni. Uczęszczał do bocheńskiego gimnazjum. Od maja 1913 roku należał do Związku Strzeleckiego. Następnie służył w 3 pułku piechoty Legionów. Po kryzysie przysięgowym wcielony do armii austro-węgierskiej.

Szef Sztabu Armii Polskiej w ZSRR –
gen. bryg. Leopold Okulicki (właściwie Kicka)

W okresie od listopada 1918 r. do listopada 1923 r. służył w 4 pułku piechoty Legionów, m.in. uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1925 roku ukończył Wyższą Szkołę Wojenną, po czym został przydzielony do Dowództwa Okręgu Korpusu III w Grodnie (major SG – 1928 r.). Wykładał w Centrum Szkolenia Piechoty, był (kwiecień 1934 – wrzesień 1935) szefem sztabu 13 Dywizji Piechoty. W okresie od września 1935 r. do sierpnia 1939 r. służył w Wydziale „Wschód” SG (ppłk dypl. 19 marca 1936 r.). pułku piechoty Legionów, m.in. uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1925 roku ukończył Wyższą Szkołę Wojenną, po czym został przydzielony do Dowództwa Okręgu Korpusu III w Grodnie (major SG – 1928 r.). Wykładał w Centrum Szkolenia Piechoty, był (kwiecień 1934 – wrzesień 1935) szefem sztabu 13 Dywizji Piechoty. W okresie od września 1935 r. do sierpnia 1939 r. służył w Wydziale „Wschód” SG (ppłk dypl. 19 marca 1936 r.).

1939-1946. Londyn 1959; idem: *Klęska Hitlera w Rosji (1941-1945)*, Londyn 1952; J. L. Englert, K. Barbariski, *Generał Anders*, Warszawa 1991; *Generał Anders. Życie i chwala*. Londyn 1970; E. Berberyusz, *Anders spieszony*, Londyn 1992; K. Szmagier, *Generał Anders i jego żołnierze*, Warszawa 1993. W tekście występują skróty nazw orderów i odznaczeń: VM – Order Virtuti Militari; PR – Order Odrodzenia Polski (Polonia Restituta); KW 5x – Krzyż Walecznych pięciokrotnie; KZ – Krzyż Zasługi.

W 1939 r. oficer łącznikowy Naczelnego Wodza przy Dowództwie Obrony Warszawy, następnie szef sztabu Warszawa-Zachód, dowódca zgrupowania na Woli. Współorganizował konspirację w Służbie Zwycięstwu Polski, następnie w Komendzie Głównej ZWZ/AK – komendant we Lwowie (na okupację sowiecką). W styczniu 1941 r. aresztowany przez NKWD więziony na Łubiance. Po wybuchu wojny niemiecki-radzieckiej i podpisaniu umowy Sikorski – Majska w okresie od sierpnia 1941 r. do kwietnia 1942 r. objął funkcję szefa sztabu w tworzonej na terenie ZSRR Armii Polskiej. Później został dowódcą 7 Dywizji Piechoty, następnie w sztabie Naczelnego Wodza. W maju 1944 r. przerzucony do okupowanego kraju (gen. bryg. – 22 maja 1944 r.), od lipca został dowódcą II rzutu Komendy Głównej Armii Krajowej i zastępcą gen. Tadeusz Bór-Komorowskiego. Uczestniczył w Powstaniu Warszawskim, m.in. Szef Sztabu AK. Ostatni komendant AK – 19 stycznia 1945 r. wydał rozkaz o rozwiązaniu AK. Komendant organizacji NIE. Aresztowany przez NKWD i skazany w tzw. Procesie Szesnastu na 10 lat więzienia. Zmarł w więzieniu 24 grudnia 1946 r.

Odnznaczony: Order Orła Białego , VM IV i V kl., KN,²⁵ KW 4x.²⁶

Dowódca 5 DP –

gen. brygady Mieczysław Ludwik Boruta-Spiechowicz

Urodził się 20 lutego 1894 r. w Rzeszowie. Uczęszczał do gimnazjum im. Michała Kreczmara w Warszawie. Uczestnik ruchu skautowskiego. Od 1913 r. studiował w Akademii Handlowej w Antwerpii w Belgii. Członek Związku Strzeleckiego i Drużyn Strzeleckich.

²⁵ KN – Krzyż Niepodległości.

²⁶ CAW, Kolekcja generałów. Akta personalne gen. bryg. Leopolda Okulickiego, sygn. mf. 412; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 116; H. P. Kosk, op. cit., t. II, s. 61; Por. A. Przemyski, *Ostatni Komendant generał Leopold Okulicki*, Lublin 1990 oraz J. Kurtyka, *Generał Leopold Okulicki „Niedźwiadek” (1898-1946)*, Warszawa 1989.

Od 1914 r. w Legionach Polskich – 2. Pułku Piechoty i 4 Pułku Piechoty II Brygady. Ranny w bitwie pod Rarańczą (czerwiec 1915 r.) Od marca 1918 r. walczył w II Korpusie Polskim w Rosji, m.in. uczestnik bitwy pod Kaniowem z Niemcami Po rozbrojeniu Korpusu w niewoli niemieckiej, z której zbiegł. Działacz Polskiej Organizacji Wojskowej na terenie Ukrainy

W okresie od listopada 1918 r. do stycznia 1919 r. brał udział w obronie Lwowa jako dowódca odcinka, II Grupy Operacyjnej. Następnie we Francji – dowódca: 1. Pułku Strzelców Polskich i 3. Pułku Strzelców Polskich w Armii Polskiej we Francji gen. Józefa Hallera. W kwietniu 1919 r. uczestniczył w walkach z bolszewikami, m.in. dowódca 19. Pułku Strzelców Podhalańskich (późniejszy 4. Pułk Strzelców Podhalańskich).

Po wojnie do września 1921 r. przebywał na kursie doszkolenia w Szkole Sztabu Generalnego w Warszawie (ppłk – 1 czerwiec 1919 r.). Następnie został szefem sztabu 8. Dywizji Piechoty (wrzesień 1921 r. – listopad 1922 r.), dowódca 32. Pułku Piechoty w Modlinie (do października 1924 r.), zastępca szefa sztabu w DOK VII w Poznaniu (do maja 1925 r. – płk SG – 15 sierpnia 1924 r.), dowódca 71. Pułku Piechoty (do sierpnia 1926 r.), I oficerem w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych (do grudnia 1928 r.), dowódcą piechoty dywizyjnej w 20. Dywizji Piechoty (do 1934 r.), dowódcą 22. Dywizji Piechoty Górskiej w Przemyślu (do marca 1939 r.) i dowódcą GO „Bielsko”, potem GO „Boruta” w Armii „Kraków” (1-21 września 1939 r.). Po zakończeniu kampanii wrześniowej we Lwowa. Współorganizator Polskiej Organizacji Walki o Wolność. Aresztowany przez NKWD był więziony w Stanisławowie i na Łubiance w Moskwie.

Po zawarciu układu Sikorski – Majski zwolniony z więzienia. W sierpniu 1941 r – dowódca 5. Wileńskiej Dzwizii Piechoty. W okresie od marca 1942 r. do lutego 1943 r. był

*

Iranu. Następnie został przeniesiony c
gdzie do lipca 1945 r. pełnił funkc
Motorowego. Od lipca do grudnia 1
Ministerstwa Obrony Narodowej Po
grudniu 1945 r. powrócił do Polski.

Dowódca 5 DP – gen. brygady
Mieczysław Ludwik Boruta-Spiechowicz.
Zbiory Muzeum Wojska Polskiego

Po powrocie do kraju do lipca 1946 r. pełnił funkcję zastępcy szefa Departamentu Piechoty i Kawalerii w Ministerstwie Obrony Narodowej, następnie w stan spoczynku. Do 1964 r. prowadził gospodarstwo rolne w Skolwinie pod Szczecinem. W 1964 r. zamieszkał w Zakopanem, gdzie

prowadził głównie działalność kombatancą.. W 1977 r. był jednym z założycieli ROPCiO i podpisał tekst jego apelu. Uczestnik I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność”. Zmarł 13 października 1985 r. w Zakopanem.

Autor: *Ujednostajnienie metody szkolenia podoficerów w oddziałach*. „Przegląd Piechoty” 1932, nr 11; *Wspomnienia dowódcy 11. kompanii 2. pp Legionów* „Przegląd Piechoty” 1937, nr 2.

Odnaczone: VM V kl., KN z miecz., KW 7x, PR 4 kl., KZ zł.²⁷

**Dowódca 6 DP –
gen. broni Michał Tadeusz Karaszewicz-Tokarzewski**

Urodzony 5 stycznia 1893 r. we Lwowie. Ukończył gimnazjum w Drohobyczu, następnie studiował na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Jana Kazimierza i na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej – Frakcji Rewolucyjnej, Związku Walki Czynnej (ZWC) i Związku Strzeleckiego (ZS). W sierpniu 1914 wstąpił do Legionów Polskich – służył w 5 Pułku Legionów i 6 Pułku Piechoty Legionów, następnie objął dowodzenie 5 Pułkiem Piechoty. Po kryzysie przysięgowym w lipcu 1917 r. internowany, następnie w POW.

W lipcu 1918 r. ponownie objął dowodzenie 5 Pułku Piechoty, walczył z Ukraińcami o Przemyśl, i o Lwów. W dniu 1 czerwca 1919 został awansowany do stopnia pułkownika. Uczestnik wojny polsko-

²⁷ CAW, Kolekcja generałów. Akta personalne gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz, sygn. mf. 54; Por. T. Krawczak, *Pro Fide et Patria. Generał Mieczysław Boruta-Spiechowicz*, Szczecin 2004; H. P. Kosk, op. cit., t. II, s. 179.

bolszewickiej w kwietniu 1919 brał udział w tzw. wyprawie wileńskiej (1 Dywizji Piechoty Legionów) następnie został zastępcą inspektora i szefem Departamentu Piechoty w Ministerstwie Spraw Wojskowych.

Od 1924 r. do 1926 r. dowódca 19 Dywizji Piechoty. W dniu 15 sierpnia 1924 r. – generała brygady. W 1926 r. po przewrocie majowym – szef Biura Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, następnie od 1928 r. – dowódca 25. Dywizji Piechoty. W latach 1932 – 1939 dowódca Okręgu Korpusu (OK.) III w Grodnie, OK VI we Lwowie (1936-38) i OK VIII w Toruniu (1938-39).

W czasie kampanii wrześniowej był dowódcą Grupy Operacyjnej Armii „Pomorze” i uczestniczył w bitwie nad Bzurą. Po kapitulacji Warszawy, 27 września 1939 generał stanął na czele organizacji wojskowej – Służby Zwycięstwu Polski, a po utworzeniu Związku Walki Zbrojnej – komendant Obszaru Lwów. W marcu 1940 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD. Zwolniony na mocy układu Sikorski – Majski w sierpniu 1941 r., służbę w Armii Polskiej w ZSRR – dowódca 6 Dywizji Piechoty, następnie na Bliskim Wschodzie. W 1946 r. mianowany dowódcą 2 Korpusu Polskiego, a następnie Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia. Po zakończeniu II wojny światowej pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Od 1954 był m.in. Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych (PSZ) i ministrem obrony narodowej w rządzie emigracyjnym.²⁸ Zmarł w dniu 22 maja 1964 r. w Casablance. Był teozofem i kapłanem Kościoła liberalno-katolickiego. Należał do wolnomularstwa.²⁹

Odnaczenia: VM II i V kl., PR III i IV kl., KN z miecz., KW 4x, KZ.³⁰

Szef Polskiej Misji Wojskowej, dowódca 7 DP – generał dywizji Zygmunt Piotr Bohusz-Szyszko

Urodzony 19 stycznia 1893 r. w Chełmie Lubelskim. Oficer rosyjskiej piechoty. W 1915 – niewola austriacka (z której zbiegł). W okresie od listopada 1916 do lutego 1918 służył w II Brygadzie

²⁸ Na temat powojennych emigracyjnych struktur dowódczych Wojska Polskiego pisze m.in. A. Suchcitz, *Emigracyjne losy polskiej generacji po roku 1945*, [w:] *Naczelní wodzowie...*, s. 229 i n. Na temat powojennych emigracyjnych struktur dowódczych Wojska Polskiego pisze m.in. A. Suchcitz, *Emigracyjne losy polskiej...*, op. cit., 229 i n.

²⁹ D. Bargiełowski, *Po trzykroć pierwszy Gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Generał broni, teozof, wolnomularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego*, Warszawa 2002, t. 3, s. 430.

³⁰ CAW, Kolekcja generałów. Akta personalne gen Michał Karaszewicz-Tokarzewski, sygn. mf. 307. Por. D. Bargiełowski, *Po trzykroć pierwszy...* op. cit., t. 1-3; A. Wojtaszak, *Generacja Wojska Polskiego 1921-1926*, Szczecin 2005, s. 589; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 337; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 27; H. P. Kosk, op. cit., t. II, s. 224.

Legionów Polskich, następnie internowany na Węgrzech. Po powrocie do kraju trafił do 1 Pułku Piechoty Polskiej Siły Zbrojnej.

W okresie od lipca 1919 do lutego 1921 – dowódca kompanii, baonu i 2 Kowieńskiego Pułku Strzelców w 2 Dywizji Piechoty Litewsko-Białoruskiej (mianowany majorem 1 czerwca 1921), walczył na Wileńszczyźnie, Podlasiu i Mazowszu, następnie do września 1921 w sztabie 19 Dywizji Piechoty. Od września 1921 do września 1923 słuchacz Wyższej Szkoły Wojennej (WSWoj.). W okresie od września 1923 do maja 1925 służył w 62 Pułku Piechoty, następnie do lipca 1926 był szefem Oddz. V Biura Ścisłej Rady Wojennej (referat generalski). Po przewrocie majowym do maja 1929 – I oficer sztabu w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych (mianowany ppłk dypl. – 1 stycznia 1928), następnie do marca 1931 – I oficer Inspektoratu Armii.

Od marca do września 1931 zastępca dowódcy 58 Pułku Piechoty w Poznaniu, następnie do lutego 1934 – dowódca pułku Korpusu Obrony Pogranicza (KOP) „Gołębie”.³¹ W okresie od lutego 1934 do sierpnia 1938 – zastępca dowódcy KOP (mianowany płk dypl. – 1 styczeń 1934). W sierpniu 1938 dowódca piechoty dywizyjnej³² w 1 Dywizji Piechoty, następnie dowódca piechoty dywizyjnej w 16 Dywizji Piechoty. Z tą dywizją walczył w kampanii wrześniowej w rejonach Grudziądz, Włocławka i Łowicza (w ramach Grupy Operacyjnej „Wschód” Armii „Pomorze”) oraz w bitwie pod Bzura (w ramach Armii „Poznań”). Po kampanii wrześniowej przedostał się do Francji. Od stycznia do lipca

³¹ Por. M. Jabłonowski, *Formacja specjalna Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2002/2003, s. 167.

³² Piechota dywizyjna, to najliczniejsza formacja w dywizji piechoty w której skład wchodziła również artyleria dywizyjna.

1940 – dowódca Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich (mianowany gen. bryg. – 19 kwietnia 1940), walczył w Norwegii pod Narvikiem, następnie we Francji na tzw. Reducie bretońskiej, później do sierpnia 1941 – komendant Centralnego Obozu Wyszkożenia I Korpusu w Crawford (Szkocja). Z kolei do grudnia 1941 – szef Misji Wojskowej w ZSRR.

W okresie od grudnia 1941 do marca 1942 dowódca 7 Dywizji Piechoty, następnie do października 1942 szef sztabu PSZ w ZSRR. Od października 1942 do czerwca 1943 dowódca 5 Kresowej Dywizji Piechoty na Bliskim Wschodzie, Następnie (16 czerwca 1943) – mianowany zastępcą dowódcy 2 Korpusu, uczestniczył w kampanii włoskiej (mianowany generałem dywizji 1 czerwca 1945 r.). Od marca 1945 do kwietnia 1947 pełnił obowiązki dowódcy i był dowódcą 2 Korpusu (dowodził w zwycięskiej bitwie pod Arkoną), aż do utworzenia Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia w Wielkiej Brytanii. Po wojnie osiadł w Londynie. Od marca 1976 – Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych (PSZ). Zmarł 20 czerwca 1982.

Odznaczenia: VM 4 i 5 kl., PR 4 kl., KW 4x, KZ zł z miecz. 2x, KZ zł.³³

Dowódca 8 DP – gen. bryg. Bronisław Rakowski

Urodzony 20 czerwca 1895 r. w Szczucinie. Odbył studia górnicze na Politechnice w Loeben, członek Związku Strzeleckiego, służył w Legionach Polskich (sierpień 1914-1917) w 1 Pułku Piechoty i 1 Pułku Ułanów; po kryzysie przysięgowym wcielony do c.k. armii, następnie internowany na Węgrzech. Po zakończeniu wojny od listopada 1918 do czerwca 1919 – współorganizator 3 Pułku Ułanów w Lublinie; następnie do listopada 1926 pełnił w tymże pułku (już jako 7 Pułku Ułanów) różne funkcje – od dowódcy plutonu do kwatermistrza.

³³CAW, Kolekcja generałów. Akta gen. dyw. Zygmunta Bohusza-Szyszko, sygn. mf. 49; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, s. 10. Z. Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990, s. 33. H. P. Kosk, op. cit., t. II, s. 211.

W okresie od listopada 1926 do października 1928 – słuchacz WSWoj., następnie do stycznia 1930 – kierownik wyszkolenia bojowego w Centrum Wyszkolenia Kawalerii w Grudziądzu (mianowany ppłk dypl.-1 stycznia 1930). W okresie od stycznia 1930 do sierpnia 1931 – wykładowca taktyki w WSWoj. i CWSW w Warszawie, następnie do lutego 1936 – dowódca 12 Pułk Ułanów (mianowany płk dypl. – 1 stycznia 1934). Od lutego 1936 do września 1939 – szef Wojskowego Biura Historycznego. Z kolei we wrześniu 1939 wyznaczony na szefa sztabu Dowództwa Frontu Południowego (11-14 września) i Obrony Lwowa – szef sztabu Dowództwa Okręgu Korpusu Lwów. Po kampanii wrześniowej w niewoli sowieckiej. W okresie od listopada 1941 do marca 1942 – dowódca Ośrodka Organizacyjnego PSZ w ZSRR oraz dowódca 8 Dywizji Piechoty (mianowany gen. bryg. – 11 grudnia 1941), następnie od marca do września 1942 – dowódca 5 Dywizji Piechoty w Rosji i na Bliskim Wschodzie. Od września 1942 do sierpnia 1943 – szef sztabu Armii Polskiej na Wschodzie, następnie od sierpnia 1943 do stycznia 1945 r. uczestniczył w walkach na Bliskim Wschodzie i w kampanii włoskiej, jako dowódca 2 Brygady Pancernej w ramach 2 Korpusu. W okresie od stycznia 1945 do 1947 – dowódca Warszawskiej Dywizji Pancernej we Włoszech (2 Korpus). Po wojnie osiedlił się w Argentynie, zmarł 28 marca 1950 r. w Buenos Aires. Odznaczony: VM 4 i 5 kl., KN, PR 4 kl., KW 8 x, KZ zł. z miecz.³⁴

Dowódca 9 DP – gen. bryg. Marian Bolesławicz

Urodzony 6 sierpnia 1890 r. w Rzeszowie. Ukończył studia filozoficzne i prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim, był członkiem ZWC i Związku Strzeleckiego. W latach 1914-1917 służył w Legionach Polskich w 1 Pułku Artylerii. W okresie od listopada 1918 do kwietnia 1919 – szef Artylerii DOGen.³⁵ Kraków a następnie w DOGen. Warszawa.

W okresie od listopada 1919 do listopada 1921 – na wojennym kursie Szkoły Sztabu Generalnego. Równocześnie (w okresie walk z bolszewikami) w dowództwie 4 Armii, a później w dowództwie Etapów

³⁴ CAW, Kolekcja generałów. Akta gen. bryg. Bronisława Rakowskiego sygn. mf. 481; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 133, H.P. Kosk, op. cit., t. II, s.122; P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1997, s. 211; Z. Mierzwiński, *Generałowie...* op. cit, s. 231.

³⁵ DOGen. – Dowództwo Okręgu Generalnego. Od 1922 r. dowództwa te zostały przemianowane w Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK).

na Ukrainie oraz jako dowódca Artylerii Obrony Warszawy. Następnie od listopada 1921 do października 1924 – zastępca szefa Sztabu DOK I Warszawa (15 sierpnia 1924 – płk SG). W październiku 1924 w Oddziale IV SG, następnie od listopada 1925 do grudnia 1926 – dowódca 27 pułku artylerii polowej, a później do grudnia 1928 r. szef sztabu w DOK V – Kraków. W okresie od grudnia 1928 do lutego 1930 – szef oddziału IV SG, a następnie do grudnia 1935 r. zastępca dowódcy OK. V – Kraków. W okresie od grudnia 1935 do września 1939 pełnił funkcję pomocnika dowódcy OK. IV Łódź.

We wrześniu 1939: dowódca etapów armii „Łódź”, następnie uczestniczył w walkach obronnych w rejonie Dorohusk – Włodzimierz – Kowel. Aresztowany przez NKWD, więzień sowiecki. Po umowie Sikorski – Majski od września 1941 r. do maja 1942 r. – dowódca 9 DP Armii Polskiej w ZSRR, następnie dowódca Ośrodka Zapasowego i Etapów Armii Polskiej na Wschodzie. Od lipca do listopada 1943 w dowództwie w Wielkiej Brytanii, następnie do stycznia 1945 r. w Sztabie Naczelnego Wodza, następnie od stycznia 1945 r. do września 1946 r. w Wojskowym Trybunale Orzekającym i w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. W dniu 15 sierpnia 1962 r. awansowany do stopnia gen. brygady.³⁶ Zmarł w 1980 r.

Odnaczenia: VM 5.kl., KN, PR 4 kl., KW 4x, KZ zł.

**Generał dywizji, biskup polowy Wojska Polskiego
ks. Józef Gawlina**

³⁶ CAW, Kolekcja generałów. Akta personalne gen. bryg. Marian Bolesławicz, sygn. mf. 51; H.P. Kosk, op. cit., t. I, s. 69; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 51.

Urodzony 18 listopada 1892 r. w Strzybniku na Górnym Śląsku. Ukończył Królewskie Liceum w Rybniku. Studiował na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. W okresie I wojny światowej służył w armii niemieckiej walczył na froncie francuskim oraz na froncie bliskowschodnim, m.in. podczas bitwy pod Damaszkiem wzięty do niewoli angielskiej. Po wojnie powrócił do Polski. W dniu 19 czerwca 1921 r. otrzymał święcenia kapłańskie z rąk kard. Adolfa Bertrama.

Posługę kapłańską rozpoczął jako wikariusz w Dębieńsku oraz w Lutowicach i Czerwonce na Śląsku. Od lat 20-tych współpracował z kardynałem Augustem Hlondem, pełnił funkcję sekretarzem generalnym Ligi Katolickiej Administracji Apostolskiej Górnego Śląska. Był redaktorem *Gościa Niedzielnego* organizował Katolicką Agencję Prasową. Zaangażował się w działalność Akcji Katolickiej diecezji katowickiej. Na początku lat 30-tych został proboszczem parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie.³⁷ W 1933 r. mianowany biskupem połowym WP.

Po kampanii wrześniowej przez Rumunię i Rzym dotarł do tworzonych we Francji oddziałów Armii Polskiej obejmując obowiązki Biskupa Polowego Wojsk Polskich (Polskich Sił Zbrojnych). Wizytował m.in. w 1942 r. oddziały nowotworzonej Armii Polskiej w ZSRR, z którymi przebył drogę do Iranu. W dniu 3 października 1943 r., na mocy dekretu papieża został mianowany biskupem ordynariuszem dla polskich uchodźców cywilnych na Wschodzie. Uczestnik (w ramach 2 Korpusu) kampanii włoskiej (brał udział w bitwach o Loreto i Ankonę oraz pod Monte Cassino). W 1945 r. mianowany Protektorem Emigracji Polskiej. Zamieszkał jako rektor przy polskim kościele św. Stanisława w Rzymie. Zaangażowany w polską działalność emigracyjną. Patronował powołaniu

³⁷ W 1934 r. zmiana nazwy miejscowości na Chorzów.

Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas” w Londynie oraz Instytutu Wydawniczego „Hozjanum”. Pracował jako wydawca i redaktor „Duszpasterza Polskiego Zagranicą”. W dniu 29 listopada 1952 r. został mianowany arcybiskupem tytularnym Madito. Uczestnik soboru watykańskiego II. Zmarł w dniu 21 września 1964 r. w Rzymie. Spoczywa na polskim cmentarzu wojennym na Monte Cassino. Autor *Wspomnień*.

Odznaczony: VM, KW, KZ zł. z miecz.³⁸

³⁸CAW; Kolekcja generałów. Akta personalne gen. bryg. Józefa Gawlina, sygn. mf. 158; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 15; *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX w.*, s. 353; J. Bańka, *Arcybiskup Józef Gawlina*, Rzym 1970; K. Biegun, *Arcypasterz Polski wygnaniej. Bp. polowy Józef Gawlina*, Warszawa 1993.